

Mindezt pedig azért kellett így részletezni, hogy két tanulságot hangsúlyozhassunk. *Kiadóink több tisztelettel visellessenek klasszikus íróink és műveik iránt.* Tehát csakis az eredeti szöveget, az író életében megjelent ill. általa véglegesnek tartott szöveget terjeszék az újabb figyelmesen gondozott kiadásokban. Különösen fontos ez így Móricznal, főleg egyes műveinél, hiszen olykor ő maga is lényegesen változtatott az előzőleg megjelent szövegen (a

Légy jó mindhalálig azonban nem ez az eset). A másik tanulság pedig az, hogy *soha többé* ne adják ki a Légy jó mindhalálig úgynevezett ifjúsági változatot, amely a reakciós könyvkiadás tipikus terméke volt és amellyel az író sem értett egyet. Egyébként is nagyon ügyeljünk a klasszikus műveknek úgynevezett *ifjúsági átdolgozásaira*. Ennek a fontos kérdésnek a kifejtése azonban most már nem fér bele ezeknek az amúgyis hosszabbra nyúlt megjegyzéseknek szűk keretébe.

Margócsy József

GORKIJ : HÁRMAN

Fordította : Havas András Károly. — Gorkij válogatott művei. IV. Budapest, 1953. Új Magyar Kiadó.

Végzetlen és nyomasztó világot tár elénk Gorkij forradalom előtti életműve, s a nyomorban vergődő emberecskék tragédiái felett csak távolról, lassan világosodik a láthatár. »Gyermekéveim« c. regényében ezt a valómást olvashatjuk : »Mikor a műveletlen-arcú élet ez ólomsúlyú szörnyűséget életrhivom emlékezetemben, azt kérdelem néha, édesem-e ezekről a dolgokról beszélnem. És ilyenkor teljes bizakodással felelem magamnak: igenis értem, mert még mindig eleven, szomorú valóság, amit itt leírok, olyan valóság, amelynek durvasága ma sem vesztett erejéből, amelyet gyökeréig meg kell ismernünk, hogy gyökerestül kitéphessük a nép lelkéből, a mi eltompult, szegénytelen életünkéből.« — Ezt a valóságot, a cari Oroszország fojtó, ember-telen légkörét sűríti három fiatal küzdelmei köré a »Hárman« c. regény is (korábbi magyar fordításának címe: Három ember), amely először 1900 novemberétől 1901 áprilisáig jelent meg folytatásokban és befejezetlenül a »Zsizny« (Élet) c. folyóiratban, s amelyet később az író több ízben átdolgozott.

E mű születése idején Gorkij már híres, népszerű író volt, országszerte előadásokat tartottak róla, könyveit számos idegen nyelvre lefordították, Rjepin megfestette arcképét. 1901-ben, ugyancsak az Élet c. folyóiratban jelent meg a március 4-i kazáni diáktüntetés alkalmából »A viharadár dala«, ez a híressé vált próza-költemény, amely Gorkij számára megszerezte a forradalmárok barátságát. A rendőrség is fokozottan ellenőrizt ettől kezdve az író működését, levelezését. Egyhelyütt így ír róla a rendőri jelentés : »Gorkij ez év telén Pétervárott lakott, állandóan érintkezett a radikális, ellenzéki írőkkel s résztvett a közönség felbujtásában. Amikor március 4-én a kazáni székesegyház előtt a tüntetést erőlyesen elfojtották, Gorkij is alá-

írta az orosz írói szövetség tiltakozó feliratát.«

Leonid Andrejev egyik (a rendőrség által elkobzott) levelében ezt írta : »Őn nemcsak az eljövendő vihart hirdeti, hanem hívja és elő is készíti a vihart.« Világos felismerése ez Gorkij forradalmár-küldetésének s ebben a korszakban Gorkij maga is egyre öntudatosabb íróvá fejlődik, egyre jobban látja és tudja, mi az író szerepe és feladata a társadalomban. A novellák kezdeti tapogatózása és eredményei után ez az idő »A kispolgárok« s egy évvel később »Az éjjeli menedékhely« alkotásának kora.

A »Hárman« c. regény főalakja Ilja Lunyev. Nemcsak azért, mert két barátja, Pável Gracsev és Jakov Filimonov kevésbé áll a cselekmény középpontjában, hanem azért is, mert az új élet vagy Iljában forrong leghevesebben. Gorkij is szinte kizárólag az ő szájába adja a társadalom legélesebb kritikáját. Nemcsak szóban persze: Ilja egész élete és halála önmagábanvéve is vad és ítélet. Ahogy ez az indulatos fiú szenvedélyes élniakarásában először a kiábránduláshoz, az emberek megvetéséhez, majd a gyilkossághoz s később az undorhoz jut el, — ahogy ez a jobb életre, tisztaságra, nyugalomra törekvés szennybe és zúrzavarba fullad : abban a lélekrajz művészi biztonságán kívül az ügyész mesterien felépített vadberzédét is észrevehetjük. Gorkij meztelenre vetkőzteti a nyers barbárságot és a látszólag békés polgári életet egyaránt, minden szava ostorként suhog, közben azonban a mesterégeről sem feledkezik el : verbő, eleven életet ábrázol, típusokat teremt, és néhány drámai jelenetben a láttatás, a megjelenítés ritka csúcseit éri el.

A regény végén Ilja Lunyev, menekülve a rendőrök elől, az éjszakai sötétben egy zsákutcába téved, a falnak rohan és összezúzza

fejét. Ez a halál, — bármilyen kegyetlenül reális — jelképesnek is tekinthető. Ilja vakon rohanó életére, menekülteire a régi, meguntat világból legalább annyira jellemző, mint kortársai egyreszére, akik szinten utat vesztek a jószandékú keresés közben. Ha végigutunk Ilja történetén, az okokat is megtaláljuk. Természetesen itt minden fontos: az örökölt hajlamok, a körülmények, az élmények és vagyak, a hétköznapi robotja és a konyvek atomvilága. — Ilja nagyapja, »egy makacs természetű gazdag paraszt« ötvenéves korában otthagya családját és elment remetének az erdőbe, hogy »levezelekje bűneit. Az apa, Jakov Lunyev, — italos és garazda ember — elpreczta a gazuaságot s végül gyujtogatas vadjaival Sziberiába számuzték. Nagyatyjával, a püpos Tyerentyijel, Ilja a kormányzóság szekelyere koltuzik, egyik tavoli rokonukhoz, Filimonov kocsmaróhoz. Összetonóva a másik két itüével — Ilja Lunyev története voltaképpen itt kezdődik.

Szinte menekülve távoznak: félnek a falu rosszindulatától. Most ebred fel Iljanak először a szankivetettek tehetetlen keserűsége, hogy később egyre kinzöbb és személyesebb vaggya novekeujék, bosszúvaggya az egész étettel szemben. Milyen hatások juttatják odaig, hogy gyilkossa valik, és a tarsadalom irant érzett tektelen gyülolete végre is saját életet táasztja romlaba? Gorkij sokoldalúan, a legbonyolultabb tényezök nygelombvetételevel rajzolja Ilja pályafutasat. Mi csak néhány erősen szembeütöló motívumot emelünk ki, s ezek is összefoglalhatók egyetlenegy megallapitasban: Ilja csupa aljasságot lát maga körül az életben. Az iskolában csüfolják tarsi, mert együtt jár Jeremej apóval, a koldussal, rongyot szüeni. (Ez különben egyik fajó, egyéni élménye Gorkijnak: az ön-életrajzaban is szó van róla!) Részegés tragar emberek, piszokban hentergő szalauok, tolvajok és gyilkosok kozott él, s a vallásos képmutatas felhaborítja. Gracsev, a kovacs, agyonüti feleségét, s Ilja így találkozik szembe a halállal: »Mégoltek egy embert... sürgölödnek, szaladgálnak... mindenfélét beszélnék... De senki sem sír... senki sem sajnálja...« Amikor az öreg és beteg Jeremej apó meghal, Ilja nagyatyja és a kocsmáros a szalmazsákjából lopják ki összekuporgatott pénzét (Tyerentyij ebből a pénzéből indul »szent« zarandoklatra!); Jakovot, a barátját, semmiségekért félholtra veri az apja; Pavel, a kovacs fia, csavargó lesz. — Ilyen tapasztalatok növelik a fiatal fiú undorát, teszik zarközöttá, barátságtalanná s gyanakvóvá. Gorkij arra is rámutat, hogy ebben a világban a munka sem menekvés: Iljat azért bocsatja el főnöke, a halkereskedő, mert becsületesnek találja. »Semmi rosszat nem tettél« — közli vele, (Ilja ugyanis bevádolta az egyik

segédet, hogy lop) — »tanult gyerekek vagy nem is lusta... becsületes és egészséges Ezek a te ütökartyaid. Csakhogy ezekkel az ütökartyakkal nincs rád szükségem.« — Akik tobben vannak, azoké az igazság. Ezt a ridoeg tanulságot vonja le Ilja, s hozzá még azt is, hogy a gazemberek vannak tobben. Nem teóriakbóli kiinduló, nem raszkolnyikovi kiérletkezésből gyilkol: a kapitalista tarsadalom teszi gyilkossa, a rázúduló elviselhetetlen élmények. Mert folytathatnánk még tovább: Gorkij a legsötétebb szépiába maította ecsetjét és csak annyi világos színt rakott a vaszonra, amennyi a komor körvonalak éles kieneeléséhez szükséges. Ilja a szerelmet is utcalanyok csökjából ismeri csak, barátai sora is csupan a gyüloletet táplálja benne. Monthatnók azt is, hogy ez a regény mintegy összefoglalása annak a teljes tematikanak, ami már előző novellaiban is megvolt. Mert elbeszéléseinek hősei, amint *Guzdjev* megallapítja (Gorkij élete és művészte): »nem találják helyüket a tarsadalomban... de képtelenek arra, hogy sorsukat jobbrafordítsak... vagy óúnak az élet javai és szépségei után... Olyan hangulat aradt ezekből az elbeszélések-ből, amely a jobb szebb, emberségebb életre biztatótt. Megjelenésük egybeesett a tarsadalom szociális fejlődési lenüületével, ezért alapoztak meg ezek a művek Gorkij népszerűségét. Guzdjev megfogalmazása, mint végső tanulság, a »Hárman« c. regényre is érvényes: az emberségebb életre biztat, mert mindaz a sötét szín, amelyet felsoroltunk, nem öncélúan sötét. Gorkij regényében — egy diaklany alakjában — feltünik már a munkásmozgalom közeledő fénye is. Ez a diaklany, Ilja inasának növéte, összehasonlíthatatlanul különb ember Iljánál és Pavel Gracsevnél is, útkeresése már céltudatos, néhány megnyilatkozása a marxista ideológia hatásaróli tanuskodik. Erős és tiszta alakja azt is példázza a maga puritán szigorúságában (amely Iljara olyan lesüjtóan hat), hogy az a jóvó, amelyet Ilja és társai nem találnak meg, — nem lehet a gyengéké és önzöké. A gyengék elhullanak. Jakov, a kocsmáros fia, a beteg, türekeny fiú, aki apja brutalitása elől a konyvek káprazatába húzódik vissza, és mindenki, aki tétlenül, passzív alázattal tűri sorát, vagy aki fogcsikorgatva akai előnyököt szakmányonli a maga számára, mint Ilja. Pável Gracsev, a másik barát, már keményebb fiú. Csavargásai megedzik s a költészetben is vígaszt talál. Róla a regény végén tuájuk, hogy a diaklannyal együtt meglelte az utat a munkásmozgalom felé. Világos színek ez kevés, de gondoljuk meg, hogy 1894 óta óriási mértékben fejlődött a cári Oroszország ipara, kiéleződött a válság, napirenden vannak a sztrájkok és a kormány megtorló intézkedései, forrongó hangulat van az egész orszagban. Gorkij mintegy leltárát adja az

okoknak, amelyek majd a forradalomhoz vezetnek, és a sötét sorsok éles hangsúlyozásával is szinte lökést akar adni az eseményeknek. Ekkoriban teremt kapcsolatot a szociáldemokratáknak azzal a gárdájával, amely Lenin »Iszakra« c. újságja körül csoportosul s igyekszik őket erkölcsileg és anyagilag is támogatni. Áprilisban le is tartóztatják — nem először — röpiratok sokszorosításának vádjával és számúzik, először Arzamaszba, majd a Krimbe, Jalta mellé. Személyes körülményei, emlékei és tapasztalatai — amelyeknek sokféle tükröződését látjuk ebben a regényben, olykor a Gyermekkoromra emlékeztetve, szintén közrejátszanak abban, hogy a Hárman talán legvigasztalanabb könyvének tűnik, ha először olvassuk.

Ilja életét értelmetlennek ábrázolja Gorkij. Miért? Iljában, noha eleinte nyomorúságos gyermekkorra, osztálygyűlölete szembefordítja az elnyomókkal, úrrá lesz a kispolgári vágyalom: »hogy pár év múlva kicsiny, tiszta bolt tulajdonosa lesz... este, amikor bezárja az üzletét, tiszta, világos szobában ül, teát iszik és olvass. Abból a mélységből nézve, ahol Ilja él, ez úgy tűnik, mint az »igazi élet« gyönyörű magaslata. A gyilkosság után el is éri ezt a célt, s tragédiája ott kezdődik, hogy nagyon nagy árat fizetett érte és csalódnia kell: az élete így is üres marad és senki sincs, aki méltóbb célt mutatna lázas, kielégítetlen vágyakozásának. Azaz: egyvalaki volna, s arra talán hallgatna is Ilja. A diáklány. Azonban a lány megvetéssel nézi Ilja foglalkozását, naplopásnak tartja a kereskedést. Nem veszi észre az Iljában lévő pozitív lehetőségeket, nem próbálja meggyőzni, vagy nevelni s így megvetése dacot vált ki Iljából, semmi többet. Gyilkosság árán jutni el a legigénytelenebb kispolgári életszintig — van ebben valami megdöbbentő. Mintha az orosz nép mélyeséges nyomorának ábrázolását akar-ná még jobban fokozni az író ezzel a kiáltó ellentéttel is, kimondhatóvá tenni a kimondhatatlant: az állati sorban élő milliók jajszavát. S hogyan jut el Ilja a gyilkosságig! Benne nincs Raszkolnyikov gögijéből annyi, hogy intellektuális magyarázatot, megszü-pítő elméletet találjon önmaga igazolására! S nincs megalázóbb egy értelmetlenül elkövetett bűnnél, amelyet maga a tettes is bűnnek tart. Dosztojevszkijnél a gyilkosság komplikáltabb lelkivilágból ered s következményében is bonyolultabb: lényegében tisztítótűz, amelyből Raszkolnyikov úgy kerül ki, hogy leborul az emberiség szenvedése előtt s jövője valami ködös bizonytalanságba vész. Ilja hiába nyugtatgatja magát, hogy az öreg kereskedő, Polujektov halála jótétemény másoknak. Élete mögött mindig ott marad a gyilkosság árnya. Egy nyilvánosházbeli nő miatt öli meg az öregot s voltaképpen itt is a szennyfől való undorra tör ki rajta, ugyan-

akkor azonban azt is érezzük, hogy elnyomottsága, üsztönös gyűlölete is levezetődik ebben a tettben. A gyilkosság minden előzetes szándék nélkül esik meg és fordulót jelent Ilja életében, noha nem derül ki, hogy ő volt a tettes. Polujektov pénze segíti hozzá terve megvalósításához, de soha egy pillanatra sem tud megfelekedni tetteiről. (Nagyszerű az a jelenet, amikor séta közben véletlenül a temetőbe vetődik és meglátja Polujektov fejfáját. Kitűnően érzékelteti Gorkij, hogy Ilja egész benső egyensúlyát felborította a gyilkosság és soha többé nem tér magához.) Ő, aki a tisztaságot kívánja, újra és újra a szennybe botlik.

Tatyána, a csinos polgárasszonyka telíti csordulásig az émyelítő poharat. Ilja, aki odaköltözik Avtonomov rendőrfelügyelő házába lakónak, egyideig úgy érzi, hogy tisztelt ezt az asszonyt, »aki semmisségekből tisztává és kellemessé tudta varázsolni az életet«. De ez a tisztélet csak addig tart, amíg a békés, tiszta családi életet látja, — csak addig, amíg az asszony fel nem kínálja magát, szeretője nem lesz. Akkor azután Tatyána egész aljas szemérmertlensége napfényre kerül és Iljának az az érzése támad, hogy »az élet szeméztgödör, amelyben az emberek úgy nyüzsgönek, mint a férgek«. Sokféle undora, keserűsége és izgalma — s kiábrándulása is a polgári életből — Tatyána születésnapj vacsoráján robban ki belőle. Ez a vacsora drámai tetőpontja a regénynek. Ilja kedvetlenül megy el, s amikor már ott van, legalább zavarba akarja hozni a kérdődző, önelégült társaságot. Olyan igazságokat vág a fejükhöz, hogy már-már kitör a botrány. Tatyána, mint háziasszony, igyekszik elterelni a vendégek figyelmét Iljáról, akik közben a férj durván megsért. Iljának fejébe tódul a vér és felindultságában Tatyánára ürtítve poharát, egy szép »pohárköszöntőben« az egész vendégsereg előtt leleplezi az asszonyt, hogy szeretője. Amikor a botrány csúcspontját éri el, most már semmivel sem törődve, közli azt is, hogy ő gyilkos. Ekkorra már felülkerekedett benne a mérhetetlen utálat és gyűlölet az egész álszent, mások munkájából élő, korrupt és rothadt kispolgári banda ellen és nem bánja, hogy mi lesz: fejjel rohan a falnak. Élete végleg zsákutcába futott.

Kritikai realista mű ez inkább még, mint szocialista, s még ebben az esetben sem számíthatjuk Gorkij erényei közé, hogy szinte teljesen hiányzik a műből az emberi kapcsolatok bizonyos melegsége, a társadalom nyomott komorsága ellenére is mindig létező életöröm és derű, ha más nem, hát a jövő szépségének némi sejtetése. Pável Gracsev alakját igyekezett ilyen értelemben pozitívabbá tenni Gorkij az átdolgozások során, de nem sok sikerrel. A diáklányról is inkább csak érezzük, hogy derűje és mosolya is le-

het. A »Hárman« c. regényben nem akadt hely a szépség és az öröm számára. Helyenkint monumentális komorságával a nagy mementők közé tartozik. Tragikus és sötét, mert benne feszül a kor minden megoldatlan problémája s három, lényegében magányosan küzdő fiatal elbukását mutatja meg. Gorkij is érezte, hogy hiányzik valami a regényből, s ezért mentette ki végül is Pávelt a három közül a jövőnek. Pável erős, egyenes jellem s a könyvet azzal az érzéssel teszi le az olvasó, hogy Pável megtalálja

majd az utat azokhoz, akik tudják a megoldást. Tudják, mert gyűlöletük éppoly tudatos, mint szeretetük: gyűlölik a multat, amely Gorkijnak ebben a regényében intőjelül marad fenn csupán, és szeretik a holnapot, azt a holnapot, amely mintegy feleletképpen Ilja Lunyev kérdéseire, néhány évvel később 1905 forradalmában hajnalodik, hogy majd végkép elsőpörve az Avtonomovok és Filimonovok hazug világát, 1917-ben elindítsa útjára a nagy, tisztító vihart.

Szabó Ede

MÓRICZ ZSIGMOND : BETYÁR

Móricz Zsigmond összegyűjtött művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1953.

Eötvös József Violája óta hagyomány a magyar irodalomban a betyár alakját társadalmi kérdések középpontjába állítani. A társadalomnak sokáig legnincstelenebb tagja, a földhözragadt szegényparaszt a betyárkodással rugta szét a feudális társadalomnak számára még élethelehetőséget sem nyújtó, szűk kereteit. Ezzel ugyan még a maga számára sem vivta ki azt a lehetőséget, hogy az élet javait elnyomóival egyenrangúan élvezhesse, de kivívta magának a legtöbbet, amit egy elnyomott ember kivívhat: a szabadságot. »Most csak ilyen futó betyár vagyok, de azért szabad embőr.« Mondja Rózsa Sándor Tömörkény István Betyárlegendák¹ című művében.

Legnagyobb íróink megértették a betyáréletnek ezt az alap-indítékát. Különösen a szabadságharc után igazolódtott be a betyárkodásnak a társadalmi igazságtalanságok elleni harccal való összefüggése: a Violák egycsapásra szabadsághősökké váltak. Rózsa Sándornak, a szabadságszervező önkéntes szabadságharcosnak alakja szimbólummá vált. Azokban az esztendőekben, mikor az utolsó betyárokat, (jórészt már csak rablótútonállókat) számolta fel kíméletlenül a kormány, és mikor a Betyár cselekménye is lejátszódik, Tömörkény már említett művében nem mulasztják el a betyár-világnak ezeket a haladó és értékes hagyományait a közönséges haramia-vonatkozásoktól elválasztani. »Az igaz jószág« című fejezetben Rózsa Sándort mutatja be, mégpedig családi legenda keretében. A történet szerint az író nagyapja maga is öreg negyvennyolcas, egy este Rózsa Sándorral találkozik. Mint régi ismerősök, sőt bajtársak beszélgetnek egymással; mint ha a »forradalom« szó valami regebeli varázsigeként eltüntetné az úr és zsvány közötti különbséget.

»Jóestét, őrnagy úr« — köszön Rózsa

Sándor a nagyapára. Tehát a *honvédtisztet* becsüli meg az öregúrban. Az viszont így felel:

»Derekasán szolgálta hazáját.«

Később így emlékezik vissza a találkozásra: »Nagyon derek ember volt ő... Együtt szolgáltuk a hazát... Mikor aztán a német elől bujdosunk, akkor is sok honvéden segítettek a Rózsa Sándor emberei.«

Ez a kötetkében szinte elbujtatott kis novella annál is érdekesebb, mert az előző írásokban Tömörkény egy újságírói riport könyörtelenségével ír néhány valóban közönséges haramiáról. Móricz előtt tehát itt, Tömörkénynél jelentkezik legvilágosabban az a gondolat, hogy a betyár a paraszti szabadság-gondolat megtestesítője is. Nem véletlen ez. Tömörkény is, akárcsak Móricz, a nincstelen parasztság szószólója irodalmunkban, neki kellett tehát meglátnia a betyárt ebben a megvilágításban. Mert a betyárnak még inkább csak meghocsátó Eötvös óta Jókai, Mikszáth több kisebb írásában ugyan fellelhetjük ezzel a szabadságért harcoló betyárral való rokonszenvet, de Tömörkény már a szabadsághóst magát fedezi fel. Móricz Betyárjában ebből a szabadsághósból már tudatos forradalmár lesz

A Betyár a Tömörkény által megütött hangot szélesíti hatalmas szinfóniává.

A betyárra irodalmunkban tehát a szabadság szeretete és a szabadságnak ha kell, erőszakos úton való kivívása jellemző. Ezért történt, hogy Móricz, aki már a Rokonokban kíméletlenül feltárta az uralkodó osztály hibáit, a következtetést — népi, paraszti forradalom szükségességét — a Betyárban vonja le. Ameddig egy mégoly jószándékú városi tisztviselő, Kopjáss nem tudott eljutni, addig magátólértedően jut el egy betyár, Avar Jani. Találónan írja Nagy Péter, hogy a Betyár az a regény, »amely a

¹ Szeged, 1898.